

Тачева М.
История на българските земи
в древността.
Развитие и расцвет
на рабовладелското общество.—

София: Наука и изкуство, 1987.— Ч. II.— 284 с.

Рецензована книга охоплює історію населення сучасної Болгарії в елліністичну і римську епохи. М. Тачева збирила і проаналізувала великий фактичний матеріал, який дозволив їй висвітлити історію, соціально-економічний і культурний розвиток як фракійського етносу на Балканах, так і греків, що населяли античні міста на західному узбережжі Чорного моря. Велику увагу у праці приділено римському проникненню на територію Фракії і життю населення регіону в складі Римської імперії. Як безперечно заслугу книги слід відзначити короткі, але повні огляди літератури з питань, що досліджуються, які дають можливість уявити загальний стан згаданих проблем, успіхи і недоліки того чи іншого напрямку в болгарській і зарубіжній історіографії. Такі історіографічні екскурси унаочнюють вклад, внесений М. Тачевою у вивчення історії болгарських земель у давнину.

У першому розділі монографії визначається місце Фракії і фракійських племен у системі елліністичного світу, а також боротьба Лісімаха за «фракійську спадщину». На підставі поглибленого аналізу доступних джерел у праці всебічно вивчене питання про кельтську експансію на Балкани (III ст. до н. е.) і вплив кельтів на соціально-політичний та історичний розвиток фракійців. Досить цікавий розділ, присвячений проблемі взаємин грецьких полісів Західного Причорномор'я з варварськими народами, що населяли найближчі околиці античних центрів. Розглядаючи цю проблему, М. Тачева головну увагу звертає на Істрію, на хорі якої мешкало гето-фракійське населення. Слід підкреслити, що автор не обмежується аналізом писемних джерел і епіграфіки, а широко залуцає дані нумізматики і розглядає ряд дискусійних питань, пов'язаних з чеканкою монет різних фракійських династій.

Наступний розділ охоплює проблеми історії Фракії і початку римської воєнної експансії на Балканах. Огляд цих подій починається з III ст. до н. е., коли після трьох великих воєн з Філіпом і його сином Персеєм римляни близько середини II ст. до н. е. встановили панування на Балканах. М. Тачева рішуче заперечує те, що фракійські племена одрисів і бесів втручалися у перипетії II Македонської війни, в результаті якої їх воєнний потенціал нібито був підірваний. Значну увагу приділено битві біля Корнільського перевалу, яка, на думку автора, свідчить про спроби консолідації фракійських племен у боротьбі за свою незалежність. Безперечний інтерес становлять сторінки, присвячені аналізу кульмінаційної фази римського воєнного проникнення у Фракію. Тут детально розглядається питання про боротьбу фракійців з римлянами у період воєн Мітрідата VI і позиція різних фракійських династій по відношенню до цих подій.

Наприкінці розділу йдеться про анексію останньої фракійської держави Римом 45 р. н. е.¹ Причому, досліджуючи діяльність Реметалка I, М. Тачева абсолютно правильно твердить, що його царство до анексії було союзним Римові і через нього здійснювався ряд заходів, що провадилися римською адміністрацією щодо місцевого населення сусідніх територій¹. Такий статус держави Реметалка I у разі необхідності забезпечував йому дієву римську допомогу.

¹ Пор.: Кудрявцев О. В. Восточная политика Римской империи в начале правления Нерона // ВДИ.— 1948.— № 2.— С. 86.

Фракійське царство рубежу нашої ери — держава елліністичного типу із своїми органами управління та адміністративним поділом на стратегії. Навіть після 45 р. і аж до епохи Антонінів римляни користувались для управління новоствореної провінції старою адміністративною системою.

Позитивно оцінюючи внесок М. Тачевої у розробку проблем, згаданих у другому розділі, слід звернути увагу автора на книгу П. Й. Карішковського та І. Б. Клеймана, в якій значне місце приділено історії Північно-Західного Причорномор'я періоду раннього принціпату². Разом з тим слід зупинитись і на тому, що автору залишалася невідомою одна епіграфічна пам'ятка рубежу нашої ери з Тіри, в якій згадується син царя³. Цілком можливо, що в даному випадку йдеться про одного із синів фракійського династа, що мав відношення до Тіри⁴. Використання фрагмента цього надзвичайно важливого напису, разом із знахідками фракійських монет з Тіри та їх перекарбування у Тірі, детально проаналізоване П. Й. Карішковським, напевне, дозволило б М. Тачевій доповнити зовнішньополітичну історію останнього Фракійського царства цікавою сторінкою, пов'язаною з діяльністю царя Реметалка II.

Особливий інтерес становить розділ, присвячений аналізу соціальної структури населення Фракії в елліністичний і римський періоди. Виходячи з марксистської концепції, автор розглядає форми власності на землю і на цій підставі робить спробу реконструювати різні форми залежності фракійського населення. При цьому особлива увага приділяється аналізу особливостей залежності фракійських общинників від царя. М. Тачева дійшла висновку, що початкова держава у Фракії складалася як станова і діалектика її розвитку полягала у протиріччі між общинниками й аристократією, яке надалі призвело до становлення ранньокласових структур. При такому розвитку державності в конкретно-історичних умовах Фракії, як вказує дослідниця, переважала експлуатація залежного населення, а не рабів. Подібне положення було характерним не тільки для сільського господарства, а й ремесла, що розвивалось у рамках залежних від царя общин. Причому, додатковий продукт відчувувався царем як верховним власником землі шляхом натуральної ренти або відробітку. Підхід М. Тачевої до вказаних проблем співзвучний теоретичним розробкам В. П. Ілющечкіна, результати яких з успіхом можуть бути використані при вивченні основних закономірностей і особливостей розвитку соціально-політичних структур фракійського населення⁵.

М. Тачева також торкнулась надзвичайно важливого питання про співвідношення натурального і товарного виробництва у фракійському суспільстві. Аналіз характерних особливостей виробничої діяльності, що в цілому носила натуральний характер, дав авторці можливість дійти висновку про відсутність у широких масштабах рабської праці в сільському господарстві і ремеслі. У безпосередньому зв'язку з цим стоїть питання про форми експлуатації населення, що мешкало на хорі грецьких міст у Західному Причорномор'ї. Авторка правильно вважає, що становище фракійського населення на хорі грецьких полісів залежало від ряду конкретно-історичних факторів, якими і визначався характер його експлуатації. Оскільки у Візантії і Гераклії Понтійській підкорене місцеве населення було на становищі ілотів і залежало від держави або громадського колективу, а не окремого власника, то й у грецьких містах Західного Причорномор'я поряд з класичним рабством існували інші форми залежності, що в кінцевому підсумку дозволяє більш чітко диференціювати статус різних груп населення.

Приймаючи в цілому висновки авторки, хотілося б звернути увагу на те, що при визначенні правового статусу населення величезне значення має не тільки спосіб поєднання виробника із засобами виробництва, а й форми господарського використання експлуатованих робітників власниками засобів виробництва⁶. Такий підхід, очевидно, дозволить чіткіше відділити класичне рабство від інших форм позаекономічного примусу невільницького населення і простежити специфіку експлуатації різних груп населення в залежності від особливостей економічного і соціального розвитку в різних умовах стародавнього світу. Якщо виходити з цього критерію, то можна говорити

² *Карышковский П. О., Клейман И. Б.* Древний город Тира.— К., 1985.

³ *Там же.*— С. 87.— Рис. 30.

⁴ *Сон Н. А.* Тира римского времени: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— К., 1987.— С. 8.

⁵ *Илющечкин В. П.* Сословно-классовое общество в истории Китая. Опыт системно-структурного анализа.— М., 1986.

⁶ *Илющечкин В. П.* Система и структура добуржуазной частнособственнической эксплуатации.— М., 1980.— С. 4, 5, 13, 47—60.

про експлуатацію типу ілотії взагалі як однієї з форм позаекономічного примусу. У ряду випадків така форма існувала поряд з рабством класичного типу?

І все ж напевно чи доречно порівнювати залежність сільськогосподарського населення Фракії елліністичної і римської епох з такими формами позаекономічного примусу, як ілотія у Спарті, становище маріандинів у Гераклії Понтійській, кларотів на Криті, пенестів у Фесалії, педієїв у Приені, фракійців у Візантії. Ці категорії сільськогосподарського населення опинились у залежності в результаті завоювання, тому змушені були платити форос грекам, які включили їхні землі до складу полісних володінь. У Фракії ж відносини панування і підкорення будувалися, найвірогідніше, не на завоюванні, а на розпаді общини, виділенні аристократії й присвоєнні нею громадських земель. Отже, це призводило до збіднення і обезземлення основної маси общинників. Постійна боротьба між племенами і союзами племен призводила до лагування одних над іншими, що прискорювало внутрішні процеси розпаду общини і зміцнювало владу аристократії над основною масою населення. В результаті відбувалась консервація різних форм примусу, якими користувалися заможні шари фракійського суспільства щодо бідноти. Звідси — виникнення податку у вигляді данини-фороса, спроби використати обезземелених селян для роботи на полях знаті, боргова кабала тощо. У процесі обезземлення частина колишніх общинників могла або йти прислужувати аристократії, що фактично прирівнювало її до рабів, або поповнювати число найманців і ставати ізгоями, юридично залишаючись членами суспільства. Останніх в елліністичній і римській часи у Фракії та за її межами було значно більше, ніж перших. Так що процеси соціально-майнової диференціації й утворення класів йшло не стільки шляхом підкорення і воєнних захоплень земель, скільки через внутрішній розпад общини і виділення індивідуально-сімейної земельної власності. На якомусь етапі цей процес призводив до кількісного переважання землеробів-общинників над рабами, що поступово потрапляли в становище напівзалежних і залежних селян (типу лаой або перієків).

Наведені особливості сприяли збереженню племінних форм організації суспільства у Фракії протягом довгого часу. У соціально-економічному плані це відбилось у незавершеності процесу класоутворення, в крихкості й аморфності класової стратифікації, що робило Фракійську державу у соціально-політичному відношенні ранньокласовою за характером, однак слабо централізованою, із збереженням сильних пережитків племінного поділу. Тільки у I ст. до н. е.—I ст. н. е. царська влада й адміністративно-територіальна структура істотно зміцнилися, хоч і не досягли завершеності, що прирікало царство і династію на залежність від Риму й гострі внутріполітичні чвари.

У четвертому розділі М. Тачева розглядає розвиток античного рабовласницького суспільства у Фракії як провінції Римської імперії і знову значну увагу приділяє соціальної структурі населення. Проаналізувавши великий матеріал, автор вважає, що вже з 60-х років I ст. відчутну роль у сільськогосподарському виробництві починають відігравати колони, які, головним чином, обробляли землі ветеранів римської армії в Добруджі. Такий нетрадиційний підхід автора базується на скрупульозному вивченні джерел. Однак у теоретичному плані він вимагає додаткової аргументації, оскільки заперечення антагонізму між рабами і рабовласниками як основної рушійної сили розвитку передбачає більш чітке формулювання причин бурхливого зростання колонатних відносин і їх місця в історично визначеній системі виробничих відносин. У даному випадку, виходячи з форми господарського використання колонів і способу відчуження їх додаткової праці, можна говорити ще про одну форму експлуатації, за рядом суттєвих ознак відмінну від рабства та експлуатації типу ілотії. При цьому в колонатних відносинах не слід перебільшувати роль економічного примусу. У всіх докапіталістичних суспільствах економічні взаємини між експлуататорами і експлуатованими базувалися не на ринкових відносинах і свободі індивідуумів, як при капіталізмі, а на відмінному правовому становищі різних груп населення, що брали участь у процесі виробництва і розподілу. Навіть якщо колони і виступали в ролі орендарів землі, вони були позбавлені не лише засобів виробництва, а й у своїй масі не були повноправними членами суспільства, що у кінцевому результаті призводило до відчуження їх додаткової праці не стільки шляхом ринкових відносин, скільки на основі виключного права на володіння землею, яке поширювалося тільки на повноправних членів суспільства. Цим значною мірою і була зумовлена позаекономічна

⁷ *Pop.: Croix de Stede G. The Class Struggle in the Greek Ancient World.*— London, 1981.— P. 133—174.

залежність орендаря-колона від власника землі, що докорінно відрізняє колонатні відносини від оренди землі і найманої праці доби капіталізму.

Гадаємо, що орендні відносини у Фракії в римську добу були модифікацією системи землеволодіння, що склалась там раніше. У римський час для неї було характерним зростання великої земельної власності, яка належала римлянам та романізований місцевій знаті, що сприяло утворенню орендних відносин. Відзначені процеси до того ж були прискорені римським завоюванням. Ось чому це не колонат періоду кризи рабовласництва в римській імперії, а оренда землі при збереженні значення сільської общини. Таке положення робило орендаря-колона у Фракії і Мезії I—III ст. членом суспільства, а не безправним колоном, як в епоху розкладу Римської імперії.

В заключному розділі М. Тачева розглядає складні проблеми еллінізації і романизації фракійської культури, а також питання релігії. Автор справедливо відзначає неоднозначний результат впливу на фракійське населення грецької і провінційно-римської культури — впливу, що так і не призвів до повного зникнення фракійських культурних традицій. Назважаючи на популярність у значної частини фракійців іконографії греко-римського пантеону, місцеве населення все ж зберегло стнокультурні уподобання, успадковані від попереднього часу. Це, зокрема, відбилось у поширенні рельєфів із зображенням фракійського вершника. Завдячуючи збереженню глибинних фракійських коренів релігійного мислення, котрі найяскравіше відбились у культурі Мітри, населення Балкан порівняно довго чинило опір впливу нового християнського віровчення.

Кілька слів про політичну історію Фракії в рецензованій монографії. У праці нічого не говориться про фракійського царя II ст. до н. е. Мостиса, який засвідчений монетами і написами. У той же час автор переконливо датує зміну у Фракії правлячих династій 42 р. до н. е., коли на зміну одриському відгалуженню дому до влади прийшла сапейська верхівка. З часів Г. Дессау в науці існувала думка, що після Садала II, який помер у 42 р. до н. е., владу успадкував його син Котіс. Він одружився з дочкою Реметалка I, представника сапейського відгалуження дому. Їхній син Рескупорід загинув у боротьбі з жерцем бесів Вологезом, внаслідок чого до влади прийшов Реметалк I Сапей, який був опікуном дітей Котіса по його смерті. М. Тачева спростовує цей факт тим, що, відповідно Діону Кассію⁸, Садал II помер бездітним, а напис, у якому згадується, що Котіс був сином Садала і Полемократії⁹, насправді слід відносити до Садала I. Після вигнання Полемократії, сестри Садала II, і її малолітнього сина, проголошеного спадкоємцем престолу, трон у Бізії, столиці царства, виявився вакантним і єдиним претендентом на нього став сапейський цар Рескупорід, син Котіса. Цього Котіса згадують Діодор¹⁰, напис з Абдери¹¹, а також афінський декрет¹². У Рескупоріда в свою чергу, був син Котіс¹³. М. Тачева вважає, що відомий з різних джерел Реметалк I, який став царем 11 р. до н. е., спочатку був опікуном дітей цього Котіса як його брат. Отже, на думку автора, Рескупорід, який загинув 11 р. до н. е. у війні з бесами, міг бути старшим сином Котіса, законним спадкоємцем престолу. Цей Рескупорід, як гадає М. Тачева, — батько Реметалка II, котрий, на підставі даних епіграфіки, за батьком був онуком Котіса, а за матір'ю — Реметалка I. Відтак дослідниця робить висновок, що Рескупорід був одружений з дочкою Реметалка I, своєю двоюрідною сестрою.

Запропонована версія викликає ряд заперечень. По-перше, тут нехтується повідомлення Діона Кассія¹⁴ про те, що Котіс, який мешкав у Кізіку, і, за Г. Дессау, вважався сином Садала II, був одружений з сестрою Реметалка I. Якщо цей шлюб мав місце, то саме цього Котіса, що був одриським царем, слід вважати батьком Садала II, а в Реметалку вбачати якогось іншого володаря, тільки не Реметалка I Сапея (можливо, Реметалка, згаданого в написах Фасоса разом з Аблупорисом). По-друге, припущення, що батько Реметалка II (19—38 рр. н. е.) Реметалк I загинув 11 р. до н. е. у війні з бесами, заперечує свідчення Таціта¹⁵, котрий повідомляє, що

⁸ *Dio. Cass.*—LVII.—25, 1—2.

⁹ *Cagnat R. Inscriptions Graecae ad res Romanas pertinentes.*—Paris, 1911.—Vol. I.—№ 775.

¹⁰ *Diod.*—XXXVII, 5a.

¹¹ *Dittenberger W. Sylloge Inscriptionum graecarum* (Ed 3).—Zipsiae, 1915—1924.—№ 656.

¹² *Inscriptiones Graecae* (Ed 2).—Berolini.—Vol. II/III.—№ 3442.

¹³ *Ibid.*—№ 3443.

¹⁴ *Dio. Cass.*—XLIV, 20, 2.

¹⁵ *Tac. Ann.*—II, 64; 65, 5; III, 38, 5; 39, 1.

батько Реметалка II був убитий в Александрії після того, як його заслали туди за вбивство Котиса III (13—19 рр. н. е.). Це наводить на думку, що Реметалк I не мав брата на ім'я Котис, а сам був сином Котиса, як і його рідний брат Рескупорід II, що одружився із своєю племінницею, дочкою Реметалка I. Вона й була, таким чином, матір'ю Реметалка II. Це твердження, прийняте у літературі, М. Тачева чомусь ігнорує. Відтак запропонована нею генеалогічна таблиця правлячої сапейської династії, на нашу думку, є суперечливою і поки що не дає змоги відмовитись від поширеної версії Г. Дессау, Т. Іванова, Г. Михайлова і Р. Саллівана про родовідні лінії останніх царів незалежної Фракії.

Монографія М. Тачевої — значна подія в болгарській науковій літературі, присвяченій вивченню давньої історії Болгарії. Незважаючи на деякі дискусійні положення, книга є важливим внеском в антикознавство. Вона підводить своєрідний підсумок плідній праці цілої групи болгарських істориків, археологів та епіграфістів протягом 60—80 років, і може бути вправним посібником до вивчення основних проблем стародавньої історії Балкан і Західного Причорномор'я доби еллінізму і перших сторіч нашої ери. Враховуючи той факт, що Скіфія і античні держави Північного Причорномор'я тісно спілкувалися з фракійським населенням і грецькими центрами Західного Причорномор'я, а також римськими провінціями Фракією і Мезією протягом усього античного періоду, монографія має безперечний інтерес для тих радянських дослідників, які тією чи іншою мірою опікуються порушеною в ній проблематикою.

В. М. ЗУБАР, С. Ю. САПРИКІН

Одержано 21.12.88.

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» ВИЙДЕ У 1990 Р. КНИГА

Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В.

ПОХОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯН

10 арк.: (обкл.): 2 крб.

Монографія присвячена цілісному розгляду сучасної концепції слов'янського етногенезу на основі історичних, лінгвістичних, антропологічних і, головним чином археологічних джерел. Хронологічні рамки праці охоплюють рубіж — I тис. н. е., причому основна увага приділена періоду, коли слов'яни виходять на широку історичну арену, а також безпосередньо передуючий час — I—V ст. н. е. Процеси формування слов'янських рбньосередньовічних культур розглядаються на фоні контактів слов'янських племен з античним світом, Візантією і сусідніми історико-культурними групами, в тому числі — фракійськими, германськими та балтськими племенами. Певне місце в монографії відводиться критиці «готської теорії». Значна увага приділяється характеристиці господарства, побуту та духовної культури слов'янського суспільства ранньосередньовічного часу.

Для широкого кола читачів.